

The Gleaner

Vol 16 (1980)

Χαρακτηριστικές όψεις του εξωτερικού εμπορίου της Κρήτης (τέλος 18ου και αρχές 19ου αιώνα)

Βασίλης Κρεμμυδάς

doi: [10.12681/er.335](https://doi.org/10.12681/er.335)

To cite this article:

Κρεμμυδάς Β. (1980). Χαρακτηριστικές όψεις του εξωτερικού εμπορίου της Κρήτης (τέλος 18ου και αρχές 19ου αιώνα). *The Gleaner*, 16, 190–198. <https://doi.org/10.12681/er.335>

ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΕΣ ΟΥΣΙΕΣ
ΤΟΥ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ ΕΜΠΟΡΙΟΥ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ
(Τέλος 18ου και άρχές 19ου αιώνα)*

Δέν υπάρχει, φαντάζομαι, αντίρρηση πώς ένα απαραίτητο στοιχείο για να γνωρίσουμε τις γενικότερες οικονομικές συνθήκες και την κοινωνική πραγματικότητα του έλλαδικού χώρου στην κρίσιμη περίοδο από τις άρχές του 18ου αιώνα ως το 1821 είναι να μελετήσουμε από τις πηγές καί, κυρίως, από τα άρχεϊα τὸ ἐμπόριο όλων τῶν ἐλληνικῶν περιοχῶν.

Οί έρευνες πού έχουν γίνει ὡς τώρα για τὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο τῆς Κρήτης αποτελοῦν μιὰ σημαντικὴ συμβολή, χωρὶς ὅμως νὰ ὑποβοηθοῦν τὴ συναγωγὴ συγκεκριμένων συμπερασμάτων, ἐπειδὴ κατέληξαν, κυρίως, στὴ δημοσίευση ἀποσπασματικῶν ἢ χρονικὰ περιορισμένων πληροφοριῶν καὶ ὄχι στὴ μελέτη τοῦ θέματος: μερικoὺς στατιστικoὺς πίνακες ἀπὸ τὰ Γαλλικὰ Ἀρχεῖα γιὰ τὴν περίοδο 1700-1789 εἶχε δημοσιεύσει παλαιότερα ὁ Σ. Μάξιμος¹, ἐνῶ ὁ Κ. Γ. Κωνσταντινίδης δημοσίευσε ἀρκετὰ ἔγγραφα ἀπὸ τὴν προξενικὴ ἀλληλογραφία τῶν Γαλλικῶν Ἀρχείων². Πληροφορίες ἐπίσης γιὰ μερικὲς πλευρὲς τοῦ ἐμπορίου τῆς Κρήτης ἢ γιὰ τὸ ἐμπόριο κάποιου προϊόντος μποροῦμε νὰ βροῦμε καὶ σὲ ἄλλα δημοσιεύματα. Ὡστόσο³, ἡ πρώτη συστηματικὴ μελέτη γιὰ τὸ γαλλικὸ ἐμπόριο στὴν Κρήτη δημοσιεύτηκε ἐντελῶς πρόσφατα, ἀπὸ τὸ Γάλλο D. Sabatier⁴. Ἀλλὰ ἡ μελέτη αὐτὴ συμβάλλει ἐλάχιστα

* Ἡ μελέτη πού παρουσιάζεται ἐδῶ εἶναι τὸ κείμενο ἀνακοίνωσης στὸ Δ' Διεθνὲς Κρητολογικὸ Συνέδριο πού ἔγινε στὸ Ἡράκλειο τὸ 1976· δημοσιεύεται στὴν ἀρχικὴ του μορφῇ, παρόλο πού κάποιες ἀλλαγές ἢ συμπληρώσεις θὰ ἦταν σήμερα δυνατές.

1. Βλ. Σ. Μάξιμου, *Ἡ αὐγὴ τοῦ ἐλληνικοῦ καπιταλισμοῦ*, Ἀθήνα ³1973, σ. 122-123, 138-148 καὶ 151-154.

2. Βλ. Κ. Γ. Κωνσταντινίδη, «Ἐκθέσεις καὶ ὑπομνήματα ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ γαλλικοῦ προξενείου Κρήτης», *Κρητικὰ Χρονικά*, τ. Η', 1954, σ. 323-365· τ. Γ', 1956, σ. 372-394· τ. ΙΑ', 1960, σ. 109-146 καὶ 466-491.

3. Βλ., π.χ., Βασίλη Κρεμμυδᾶ, *Οἱ σαπουνοποιεῖς τῆς Κρήτης στὸ 18ο αἶώνα*, Ἀθήνα 1974, σ. 44 κ.έ.

4. Daniel Sabatier, «Les relations commerciales entre Marseille et la

στη γνώση τῆς κρητικῆς οἰκονομίας καὶ κοινωνίας, ἐπεὶδὴ ὁ συντάκτης τῆς ἀφιερώνει πολὺ μικρὸ μέρος στὴν οἰκονομικὴ λειτουργία τοῦ ἐμπορίου καὶ ἓνα πολὺ μεγαλύτερο στὴ διοικητικὴ του ὀργάνωση, ὥστε μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ συμβολὴ στὴ γαλλικὴ, κυρίως, ἱστορία. Ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας καὶ τῶν οἰκονομικῶν μεταβολῶν στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο τὸ ἐνδιαφέρον τῆς μελέτης αὐτῆς περιορίζεται ἀκόμη περισσότερο ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ ἐξέταση τῶν συνθηκῶν τοῦ ἐμπορίου δὲν πηγαίνει πέρα ἀπὸ τὸ 1756.

Εἶναι, ἐπομένως, σαφές ὅτι ἡ μελέτη γιὰ τὸ ἐμπόριο τῆς Κρήτης μένει νὰ γίνει. Ἡ ἀνακοίνωση αὐτὴ δὲν εἶναι δυνατὸ καὶ οὔτε φιλοδοξεῖ, βέβαια, νὰ καλύψει ἓνα τόσο μεγάλο κενό, ἀλλὰ μόνο νὰ παρουσιάσει ἄγνωστες ἀρχεϊκὲς πληροφορίες γιὰ μιὰ περίοδο ὅπου μᾶς λείπουν ἐντελῶς καὶ νὰ περιγράψει, μὲ βάση τίς πληροφορίες αὐτές, μερικὲς ἀπὸ τίς χαρακτηριστικὲς πλευρὲς τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου τῆς Κρήτης στὸ τέλος τοῦ 18ου αἰῶνα καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου. Τὰ συμπέρασματά μας θὰ στηριχτοῦν, κυρίως, στὴν κίνηση τῶν καραβιῶν στὰ λιμάνια τῆς Κρήτης.

Ἔτσι, ἔφτασαν στὰ Χανιά:

ἀπὸ τὸ Σεπτέμβριο 1797 ὡς τὸν Αὐγούστο 1798	36 πλοῖα ⁵
ἀπὸ τίς 10 Σεπτεμβρίου 1805 ὡς τὴν 1η Ἰαν. 1807	76 πλοῖα ⁶
ἀπὸ τὴν 1η Ἰανουαρίου ὡς τίς 30 Σεπτεμβρίου 1811	105 πλοῖα ⁷
ἀπὸ τὴν 1η Ὀκτωβρίου ὡς τίς 31 Δεκεμβρίου 1819	11 πλοῖα ⁸
ἀπὸ τὴν 1η Ἰανουαρίου ὡς τίς 31 Δεκεμβρίου 1820	76 πλοῖα ⁹
καὶ ἀπὸ τὴν 1η Ἰανουαρίου ὡς τίς 31 Μαρτίου 1821	12 πλοῖα ¹⁰

καὶ ἀναχώρησαν ἀπὸ ἐκεῖ:

Grèce dans la première moitié du XVIIIe siècle», στὸν τόμο *Dossier sur le commerce français en Méditerranée Orientale au XVIIIe siècle*, Παρίσι, P.U.F., 1976, σ. 151-233.

5. Archives du Ministère des Affaires Étrangères, Παρίσι (στὸ ἐξῆς: AMAE), Correspondance Consulaire (στὸ ἐξῆς: CC), La Canée, τόμος 20 (1792-1805).

6. AMAE, CC, La Canée, τόμος 21 (1806-1815).

7. AMAE, δ.π.

8. AMAE, CC, La Canée, τόμος 23 (1819-1824).

9. AMAE, δ.π. Ἀπὸ τὴν 1 Ἀπριλίου ὡς τίς 31 Δεκεμβρίου 1811 πρόκειται γιὰ πλοῖα ποὺ ἔφτασαν στὰ Χανιά καὶ στὸ Ρέθυμνο.

10. AMAE, δ.π. Καὶ αὐτὰ τὰ πλοῖα ἔφτασαν στὰ Χανιά καὶ στὸ Ρέθυμνο.

ἀπὸ τὸ Σεπτέμβριο 1795 ὡς τὸν Αὐγούστο 1796	61 πλοῖα ¹¹
ἀπὸ τὶς 22 Σεπτεμβρίου ὡς τὶς 21 Δεκεμβρίου 1797	35 πλοῖα ¹²
ἀπὸ τὶς 10 Σεπτεμβρίου 1805 ὡς τὴν 1η Ἰανουαρ. 1807	76 πλοῖα ¹³
ἀπὸ τὴν 1η Ἰανουαρίου ὡς τὶς 30 Σεπτεμβρίου 1811	74 πλοῖα ¹⁴
ἀπὸ τὴν 1η Ὀκτωβρίου ὡς τὶς 31 Δεκεμβρίου 1819	7 πλοῖα ¹⁵
ἀπὸ τὴν 1η Ἰανουαρίου ὡς τὶς 31 Δεκεμβρίου 1820	80 πλοῖα ¹⁶
καὶ ἀπὸ τὴν 1η Ἰανουαρίου ὡς τὶς 31 Μαρτίου 1821	12 πλοῖα ¹⁷ .

Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἀριθμητικὰ αὐτὰ στοιχεῖα καλύπτουν τὴν κίνηση γιὰ λιγότερο ἀπὸ ἓνα ἔτος καὶ ἔτσι ἡ συναγωγή συμπερασμάτων γιὰ τὴ συνολικὴ ἐτήσια κίνηση στὰ Χανιά, μὲ βάση τὶς ἀπαραίτητες συγκρίσεις, δὲν θὰ εἶναι ὀριστική, ἀφοῦ θὰ στηριχτεῖ σὲ ὑποτιθέμενους μέσους ὅρους. Σύμφωνα μ' αὐτοὺς τοὺς μέσους ὅρους ἡ συνολικὴ εἰκόνα τῶν ἀφίξεων στὰ Χανιά καὶ τῶν ἀναχωρήσεων ἀπὸ ἐκεῖ ἐμφανίζεται ὡς ἑξῆς:

α. ἀφίξεις		β. ἀναχωρήσεις	
		1795-1796 (ἓνα ἔτος)	61 πλοῖα
1797-1798 (ἓνα ἔτος)	36 πλοῖα	1797	περίπου 140 πλοῖα
1806	περίπου 60 πλοῖα	1806	περίπου 60 πλοῖα
1811	περίπου 140 πλοῖα	1811	περίπου 98 πλοῖα
1819	περίπου 44 πλοῖα	1819	περίπου 28 πλοῖα
1820	76 πλοῖα	1820	80 πλοῖα
1821	περίπου 48 πλοῖα	1821	περίπου 48 πλοῖα
σύνολο περίπου 404 πλοῖα		σύνολο περίπου 515 πλοῖα	

Ἄν διακινδυνεύαμε τὴν ἀνεύρεση ἐνὸς ἐτήσιου μέσου ὅρου γιὰ τὴν περίοδο 1795-1821, θὰ βρῖσκαμε ὅτι ὁ μέσος ἐτήσιος ρυθμὸς τῶν ἀφίξεων ἦταν περίπου 68 πλοῖα καὶ τῶν ἀναχωρήσεων περίπου 74 πλοῖα. Βέβαια, μιὰ παραμόρφωση τῶν μέσων ὅρων εἶναι δυνατὸ νὰ διαπιστωθεῖ ἀπὸ τὴν ἐξόγκωση τῶν ἀφίξεων τὸ ἔτος 1811 καὶ τῶν ἀναχωρήσεων τὸ 1797 καὶ τὸ 1811, ἐξαιτίας τῆς δραστηριότητος τῶν ντόπιων καρα-

11. AMAE, CC, La Canée, τόμος 20.

12. AMAE, ὁ.π.

13. AMAE, CC, La Canée, τόμος 21.

14. AMAE, ὁ.π.

15. AMAE, CC, La Canée, τόμος 23.

16. AMAE, ὁ.π. Ἀπὸ τὴν 1 Ἀπριλίου ὡς τὶς 31 Δεκεμβρίου 1820 πρόκειται γιὰ πλοῖα ποὺ ἀναχώρησαν ἀπὸ τὰ Χανιά καὶ ἀπὸ τὸ Ρέθυμνο.

17. AMAE, ὁ.π. Καὶ ἐδῶ πρόκειται γιὰ πλοῖα ποὺ ἀναχώρησαν ἀπὸ τὰ Χανιά καὶ ἀπὸ τὸ Ρέθυμνο.

βιων (έλληνικῶν καὶ τουρκικῶν). Χωρὶς αὐτά, τὰ ὁποῖα ἦταν, ὥστόσο, μιὰ πραγματικότητα γιὰ ἄρκετὰ χρόνια, ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια, οἱ παραπάνω μέσοι ἐτήσιοι ὅροι μειώνονται κατὰ 29% περίπου γιὰ τὶς ἀφίξεις καὶ κατὰ 35% περίπου γιὰ τὶς ἀναχωρήσεις, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ἀντιστρέφεται ἡ μεταξὺ τους ποσοστιαία σχέση.

Τὰ ἀντίστοιχα στοιχεῖα γιὰ τὸ λιμάνι τοῦ Ἡρακλείου εἶναι πενιχρότερα καὶ μᾶς δίνουν τοὺς ἐξῆς μέσους ὅρους:

α. ἀφίξεις			β. ἀναχωρήσεις		
1794	περίπου	12 πλοῖα ¹⁸			
1795	περίπου	12 πλοῖα ¹⁸	1796	περίπου	60 πλοῖα ²⁰
1796	περίπου	12 πλοῖα ¹⁸	1797	περίπου	75 πλοῖα ²⁰
1817	περίπου	204 πλοῖα ¹⁹	1817	περίπου	174 πλοῖα ²¹
σύνολο		περίπου 240 πλοῖα	σύνολο		περίπου 309 πλοῖα

Ἐπομένως, ἀπὸ τὸ 1794 ὡς τὸ 1817 ἡ ὑποτιθέμενη μέση ἐτήσια ἀφίξη στὸ λιμάνι τοῦ Ἡρακλείου θὰ μπορούσε νὰ ἦταν τὰ 60 καὶ γιὰ τὴν ἀναχώρηση τὰ 103 περίπου πλοῖα. Τὸ χαρακτηριστικὸ ἐδῶ εἶναι ὅτι ἡ ἀφαίρεση τῶν ντόπιων πλοίων μειώνει σημαντικὰ τοὺς μέσους ὅρους.

Γενικά, πάντως, καὶ παρόλο ποὺ τὰ στοιχεῖα γιὰ τὸ Ἡράκλειο εἶναι πενιχρότατα, μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι, χοντρικά, ἀπὸ τὸ 1795 ὡς τὸ 1821 ἔφταναν κάθε χρόνο κατὰ μέσο ὅρο σὲ ὁλόκληρη τὴν Κρήτη κάπου 120 - 130 πλοῖα καὶ πάνω ἀπὸ 150 ἀναχωροῦσαν ἀπὸ ἐκεῖ. Οἱ ἀριθμοὶ αὐτοὶ φαίνονται, ἴσως, μεγάλοι, ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα δὲν ἀντιπροσωπεύουν ἀνάλογο ὄγκο ἐμπορευμάτων, ἐπειδὴ πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ ἦταν μικρὰ ντόπια πλοῖα ποὺ ἔκαναν τὴ λεγόμενη «caravane», ἄρκετὰ «ἐπιαναν» καὶ στίς τρεῖς μεγάλες σκάλες τῆς Κρήτης καὶ ἔτσι, ἀπὸ ἔλλειψη συγκεκριμένων πληροφοριῶν, ἔχουν ὑπολογιστεῖ τρεῖς φορές, ἐνῶ ἄρκετὰ ἔφταναν ἢ ἀναχωροῦσαν χωρὶς φορτίο.

Πάντως, οἱ διαθέσιμες πηγές δὲν ἐπιτρέπουν μιὰ ἀκριβὴ ἐκτίμηση τῶν αὐξομειώσεων τοῦ κρητικοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου καὶ μάλιστα εἶναι δυσχερὴς μιὰ σύγκριση τῆς περιόδου ποὺ ἐξατάζεται ἐδῶ μὲ τὸ 18ο αἰῶνα²². Οὔτε εἶναι, γιὰ τὴν ὥρα, δυνατό νὰ μάθουμε ἂν τὸ ἐξωτερικὸ

18. AMAE, CC, La Canée, τόμος 20.

19. AMAE, CC, La Canée, τόμος 22.

20. AMAE, CC, La Canée, τόμος 20.

21. AMAE, CC, La Canée, τόμος 22.

22. Γιὰ τὶς γαλλικὲς μόνο ἐξαγωγὲς ἀπὸ τὴν Κρήτη ἔχουμε τὶς πληροφορίες

ἐμπόριο τῆς Κρήτης ἦταν σταθερὰ ἐνεργητικό, ὅπως ξέρουμε ὅτι συνέβαινε σὲ ἄλλες σκάλες στὸ 18ο αἰώνα.

Υπάρχουν, ὅμως, ἄλλες, πολὺ ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις, ποὺ εἶναι δυνατὸ νὰ διατυπωθοῦν σχετικὰ μὲ τὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο τῆς Κρήτης στὴν περίοδο 1795-1821. Πρῶτα-πρῶτα, κάπου στὰ 1798-1800 σχεδὸν ἐξαφανίζονται τὰ γαλλικὰ πλοῖα γιὰ νὰ ξαναεμφανιστοῦν κάπου στὰ 1817, μὲ σημαντικὴ, μάλιστα, συμμετοχή²³. Ἀλλὰ τὴ στιγμή ποὺ ἡ γαλλικὴ ναυσιπλοῖα ἐγκαταλείπει τὴν Κρήτη, ὅπως καὶ ἄλλοῦ, τὸν ἐμπορικὸ στίβο, ἐξαιτίας τῶν πολεμικῶν γεγονότων, ἡ ἀγγλικὴ βρίσκει τὴν εὐκαιρίαν νὰ περάσει ἀπὸ τὴν περιπτωσιακὴ σὲ μιὰ σταθερὴ καὶ αὐξημένη παρουσία²⁴. Ἀνάλογα χαρακτηριστικὰ παρουσιάζει καὶ ἡ

(Σ. Μάξιμος, *δ.π.*, σ. 122-123) ὅτι αὐτὲς ἔγιναν κατὰ μέσο ὄρο
στὴν περίοδο 1700-1724 μὲ 20 περίπου πλοῖα τὸ χρόνο
στὴν περίοδο 1725-1749 μὲ 22 περίπου πλοῖα τὸ χρόνο
στὴν περίοδο 1750-1774 μὲ 15 περίπου πλοῖα τὸ χρόνο
καὶ στὴν περίοδο 1775-1789 μὲ 15 περίπου πλοῖα τὸ χρόνο

(ἐδῶ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ D. Sabatier, *δ.π.*, σ. 229, ὁ ὁποῖος ἀντλήσει τίς πληροφορίες του ἀπὸ τὰ ἴδια ἀρχεῖα μὲ τὸ Σ. Μάξιμο, παρουσιάζει σὲ δύο χρονιᾶς διαφορετικoὺς ἀριθμοὺς στὴν περίοδο 1700-1756. Ἔτσι ἔχουμε τὸ 1735 στὸ Σ. Μάξιμο 4 καὶ στὸ D. Sabatier 34 πλοῖα καὶ τὸ 1737 15 καὶ 13 πλοῖα ἀντίστοιχα).

23. Τὸ 1820 ἔφτασαν στὰ Χανιά καὶ στὸ Ρέθυμνο 22 γαλλικὰ πλοῖα καὶ 25 ἀναχώρησαν ἀπὸ ἐκεῖ, σὲ ἓνα σύνολο ἀπὸ 76 ἀφίξεις καὶ 80 ἀναχωρήσεις. Ἐπίσης τὸ πρῶτο τρίμηνο τοῦ 1821 ἔφτασαν καὶ ἀναχώρησαν 4, σὲ ἓνα σύνολο ἀπὸ 12 πλοῖα (ΑΜΑΕ, CC, La Canée, τόμος 23). Οἱ ἀριθμοὶ αὐτοὶ δείχνουν ὅτι ἡ γαλλικὴ ναυσιπλοῖα στὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο τῆς Κρήτης ἀντιπροσώπευε τὴ στιγμή ἐκείνη περίπου τὸ 30% τοῦ συνόλου.

24. Ἀφίξεις ἀγγλικῶν πλοίων στὰ Χανιά (1820 καὶ 1821 Χανιά καὶ Ρέθυμνο) σὲ μέσους ὅρους:

1811	περίπου 21 (σύνολο περίπου 140)	πλοῖα, ἦτοι περίπου	15%
1819 (ἓνα τρίμηνο)	3 (σύνολο 11)	πλοῖα, ἦτοι περίπου	27%
1820	8 (σύνολο 76)	πλοῖα, ἦτοι περίπου	11%
καὶ 1821 (ἓνα τρίμηνο)	2 (σύνολο 12)	πλοῖα, ἦτοι περίπου	17%
μ.δ. περίπου			18%

Ἀναχωρήσεις:

1811	περίπου 14 (σύνολο περίπου 98)	πλοῖα, ἦτοι περίπου	14%
1819 (ἓνα τρίμηνο)	2 (σύνολο 7)	πλοῖα, ἦτοι περίπου	29%
1820	9 (σύνολο 80)	πλοῖα, ἦτοι περίπου	11%
καὶ 1821 (ἓνα τρίμηνο)	2 (σύνολο 12)	πλοῖα, ἦτοι περίπου	17%
μ.δ. περίπου			18%

(ΑΜΑΕ, CC, La Canée, τόμοι 21 καὶ 23).

αυστριακή ναυσιπλοΐα, ενώ σημαντικές μεταβολές σημειώθηκαν και σε άλλες έμπορικες σημαίες. Έτσι, πρέπει να σημειώσουμε την όλική, ή σε μεγάλο βαθμό, εξαφάνιση, μετά το 1798-1800, των βενετικών, ραγουζαΐικων, πρωσικών κ.ά. πλοίων και την εμφάνιση τότε ή λίγο αργότερα πλοίων με σημαία της Σαρδηνίας, της Τρίπολης, της Ρωσίας κ.ά. Οι διαπιστώσεις αυτές δείχνουν ότι στην περίοδο που εξετάζεται εδώ έγιναν αξιοσημείωτες μεταβολές ως προς τη συμμετοχή των ξένων στο έξωτερικό εμπόριο της Κρήτης.

Ωστόσο, παρόλο που οι μεταβολές αυτές είναι δυνατό να προσδιορίσουν ως ένα σημαντικό βαθμό το χαρακτήρα του έξωτερικού εμπορίου της Κρήτης, εκείνο που παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον είναι ότι σχετίζεται με τη συμμετοχή σ' αυτό της ντόπιας εμπορικής ναυτιλίας²⁵. Πρόκειται για μιὰ μεγάλη αύξηση της συμμετοχής του ντόπιου εμπορικού στόλου, κάπως ξαφνική μάλιστα, ή οποία παρατηρείται κατά το 1797, για να διακοπεί έντελως μετά το 1817 ή το 1818. Το γεγονός αυτό παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και από ποσοτική και από ποιοτική άποψη. Θα εξετάσουμε πρώτα την ποσοτική.

έτος	σύνολο πλοίων	ντόπια πλοία	ποσοστό ντόπιων πλοίων
<u>α. αφίξεις στα Χανιά</u>			
1811 (τρία τρίμηνα)	102	85	83%
<u>β. αφίξεις στο Ήράκλειο</u>			
1797 (ένα τρίμηνο)	29	22	79%
1817 (δύο τρίμηνα)	102	89	78%
<u>γ. αναχωρήσεις από τα Χανιά</u>			
1797 (ένα τρίμηνο)	35	26	74%
1811 (τρία τρίμηνα)	73	56	77%
<u>δ. αναχωρήσεις από το Ήράκλειο</u>			
Σεπτ. 1796 - Αύγ. 1797	64	32	50%
1797 (ένα τρίμηνο)	30	21	70%
1817 (δύο τρίμηνα)	85	73	86%

25. Στα άρχεϊα που χρησιμοποιούνται εδώ τα πλοία αυτά χαρακτηρίζονται ως «θωμανικά» και διακρίνονται σε πλοία turcs και σε πλοία grecs καθώς και σε μικρά και μεγάλα. Για παλαιότερη εποχή, στα μέσα δηλαδή του 18ου αιώνα, γνωρίζουμε την ύπαρξη αξιόλογου εμπορικού στόλου στο Ήράκλειο με τουρκική ιδιοκτησία σε πολύ μεγάλο ποσοστό. Σχετικά βλ. Βασίλη Κρεμμυδά, «Καταγραφή των εμπορικών πλοίων του Ήρακλείου το 1751», *Μνήμων*, τ. Ζ', 1970, σ. 12-17.

Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ προκύπτει ὅτι στὴν περίοδο ἀπὸ τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ 18ου αἰώνα ὡς τὸ 1817 ἢ τὸ 1818 ἡ ἀριθμητικὴ συμμετοχὴ ντόπιων πλοίων στὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο τῆς Κρήτης θὰ μπορούσε νὰ ἦταν κατὰ μέσο ὄρο γύρω στὸ 76%²⁶. Τὸ ποσοστὸ εἶναι ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὸ, ἀλλὰ δὲν ἀντιπροσωπεύει ἀνάλογο ὄγκο μεταφερόμενων ἐμπορευμάτων γιὰ τοὺς λόγους ποὺ ἀναφέρθηκαν καὶ προηγουμένως. Δυστυχῶς, δὲν διαθέτουμε στοιχεῖα συγκριτικὰ μὲ τὸν ὑπόλοιπο ἐλλαδικὸ χῶρο, τουλάχιστο τὸ νησιωτικὸ. Ὅσο γιὰ τὴν Κρήτη, ἡ ποσοστιαία ἀναλογία ἀνάμεσα στὰ ἀναφερόμενα ὡς «τουρκικὰ» καὶ στὰ ἀναφερόμενα ὡς «ἐλληνικὰ» εἶναι 38% γιὰ τὰ πρῶτα καὶ 62% γιὰ τὰ δεύτερα. Μόνο ποὺ τὰ «ἐλληνικὰ» πλοῖα διακρίνονται σὲ μεγάλα καὶ μικρὰ (57% καὶ 43% ἀντίστοιχα τοῦ συνόλου τῶν «ἐλληνικῶν»), ἐνῶ τὰ «τουρκικὰ» χαρακτηρίζονται ὅλα ὡς μεγάλα²⁷.

Ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὸ, ἀλλὰ ἀρκετὰ περίεργο, φαίνεται τὸ γεγονός ὅτι τὸ 1817 (γιὰ τὸ 1818 δὲν ἔχουμε πληροφορίες) εἶναι τὸ τελευταῖο ἔτος ὅπου ἀναφέρονται ντόπια πλοῖα, κυρίως αὐτὰ ποὺ χαρακτηρίζονται ὡς «ἐλληνικὰ». Καὶ εἶναι περίεργο τὸ γεγονός, ἐπειδὴ κατὰ τὰ ἔτη 1819, 1820 καὶ 1821 δὲν σημειώθηκε ἀπλῶς κάμψη στὴ συμμετοχὴ τῆς ντόπιας ναυτιλίας στὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο τῆς Κρήτης, ἀλλὰ χαρακτηριστικὴ ἀπουσία της²⁸. Βέβαια, ἡ μεγάλη κρίση, στὴν ὁποία βυθίστηκε ἡ ἐλληνικὴ ἐμπορικὴ ναυτιλία κάπου ἐκεῖ στὰ 1817-1818 μᾶς εἶναι ἐλλιπῶς γνωστὴ, ἀλλὰ πρέπει νὰ θεωρεῖται ἓνα γεγονός μὲ κεφαλαιώδη σημασία, ἀφοῦ φαίνεται νὰ ἦταν ἡ τελευταία καὶ πιὸ χαρακτηριστικὴ κρίση τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητος πρὶν

Βέβαια, ἡ παρατήρηση αὐτὴ δὲν μᾶς ὑποχρεώνει νὰ δεχτοῦμε ὅτι τὰ «turcs» πλοῖα τῶν Γαλλικῶν Ἀρχείων ἦταν Κρητικὰ ἢ μὲ τουρκικὴ ἰδιοκτησία, ὅπως θὰ δοῦμε καὶ στὴ συνέχεια.

26. Σχετικὰ μὲ τὰ ντόπια πλοῖα ποὺ χρησιμοποιήθηκαν στὸ Ἡράκλειο τὸ 50 ἔτος τῆς Γαλλικῆς Δημοκρατίας (τέλος Σεπτεμβρίου 1796 - τέλος Αὐγούστου 1797) ὁ Γάλλος πρόξενος Henri Fourcade ἔγραφε: «Il m'a été impossible d'avoir la liste exacte de tous les bâtiments turcs et grecs employés pendant la même année par les négociants de Candie. Mais je puis vous assurer que, depuis la guerre, la navigation mahométanne en Levant surpasse de beaucoup celle des nations chrétiennes» (AMAE, CC, La Canée, τόμος 20, Ἡράκλειο 10 ventôse, an 6e (1 Μαρτίου 1798)).

27. AMAE, CC, La Canée, τόμος 21.

28. Συνολικὰ στὰ τρία αὐτὰ ἔτη (6 τρίμηνα γιὰ τὶς ἀφίξεις στὰ Χανιά καὶ 6 γιὰ τὶς ἀναχωρήσεις ἀπὸ ἐκεῖ) ἀναφέρονται συνολικὰ 6 μόνο πλοῖα «turcs» (AMAE, CC, La Canée, τόμος 23).

ἀπ' τὸ 1821²⁹. Ἡ περίπτωση, ὥστόσο, τῆς Κρήτης πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἐντελῶς ἰδιόμορφη καί, ἴσως, δὲν πρέπει νὰ ὀδηγήσει σὲ γενικεύσεις, παρόλο ποὺ οὔτε αὐτὸ τὸ ἐνδεχόμενον πρέπει νὰ ἀποκλειστεῖ, τουλάχιστο γιὰ ὀρισμένες περιοχές. Πάντως, προκειμένου γιὰ τὴν Κρήτη, ἡ ξαφνικὰ ἐξογκωμένη παρουσία τοῦ ντόπιου ἐμπορικοῦ στόλου, ἰδιαίτερα τοῦ ἐλληνικοῦ, στὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριό της, καθὼς καὶ ἡ ἐξίσου ξαφνικὴ ἐξαφάνισή του ἀπ' αὐτό, δὲν θὰ πρέπει ἴσως νὰ ἀποδοθοῦν μόνο καὶ τόσο σὲ ντόπιες οἰκονομικὲς πρωτοβουλίες καὶ λειτουργίες, οὔτε σὲ γενικότερες ἀντιφάσεις τῆς ἐλληνικῆς πραγματικότητας, ὅσο σὲ πρωτοβουλίες τοῦ ξένου οἰκονομικοῦ παράγοντα, ἀκόμη καὶ ἂν στὴν ἔννοια τοῦ ξένου περιλάβουμε ὅ,τι δὲν εἶναι κρητικὸ.

Ἰδιαίτερη ἀξία ἔχουν οἱ πληροφορίες γιὰ τὴν προέλευση καὶ τὸν προορισμὸ τῶν ἐμπορευμάτων. Αὐτὲς μᾶς δείχνουν ὅτι ὅσο προχωροῦμε πρὸς τὸ 1821 τόσο περισσότερο οἱ ἀφίξεις καὶ οἱ ἀποστολὲς ἐμπορευμάτων ἀφοροῦν χώρους τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου, κυρίως τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Πάντως, τὸν ὄγκο τῶν κρητικῶν ἐμπορευμάτων ἀπορροφοῦσαν τὰ μεγάλα κέντρα τῆς περιοχῆς αὐτῆς, ὅπως ἡ Κωνσταντινούπολη, ἡ Σμύρνη καὶ ἡ Ἀλεξάνδρεια, ἐνῶ ἦταν ἰδιαίτερα συχνὲς οἱ ἐπαφές μὲ τὴ Μάλτα, ποὺ ἦταν σημαντικὸ κέντρο τοῦ διαμετακομιστικοῦ ἐμπορίου στὴ Μεσόγειο. Βέβαια, ὁ τόπος προέλευσης καὶ προορισμοῦ τῶν καραβιῶν ποὺ διεξήγγαν τὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο τῆς Κρήτης ἦταν συνάρτηση τοῦ εἴδους τῶν ἐμπορευμάτων ποὺ ἀνταλλάσσονταν καὶ τῶν χώρων στοὺς ὁποίους αὐτὰ εἶχαν ζήτησι. Ξέρουμε π.χ. ὅτι μεγάλες ποσότητες ἀπὸ τὸ σαποῦνι ποὺ κατασκευαζόταν στὶς σαπυνοποιεῖς τῆς Κρήτης ἀπορροφοῦνταν στὶς ἀγορὲς τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τῆς Σμύρνης³⁰. Καὶ δὲν θὰ ἦταν μακριὰ ἀπὸ τὴν πραγματικότητα μιὰ ὑπόθεση ὅτι ὁ περιορισμὸς τῶν ἀνταλλαγῶν πρὸς τὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐμπόλεμη κατάσταση στὴν Εὐρώπη καὶ τὴν ἀνάμψη τῆς εὐρωπαϊκῆς ναυσιπλοΐας, ὀφειλόταν καὶ στὴ μεγάλη αὔξηση τῆς συμμετοχῆς τῆς ντόπιας ναυτιλίας στὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο. Λίγο πρὶν λήξει ὁ 18ος αἰώνας, τὸ 1798 πὺδ συγκεκριμένα, ὁ Γάλλος πρόξενος στὴν Κρήτη Henri Fourcade φοβόταν ὅτι ἡ γαλλικὴ «caravane» θὰ καταστρεφόταν ὀριστικὰ ἀπὸ τὰ ἐλληνικὰ καὶ τουρκικὰ καρά-

29. Σχετικὰ βλ. Βασίλη Κρεμμυδά, *Εἰσαγωγή στὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας (1700-1821)*, Ἀθήνα 1976, σ. 122, 143, 184-185, κ.ά.

30. Βλ. Βασίλη Κρεμμυδά, *Οἱ σαπυνοποιεῖς τῆς Κρήτης στὸ 18ο αἰῶνα*, Ἀθήνα 1974, σ. 57-59 κ.ά.

βια, ἂν ἡ γαλλικὴ κυβέρνησις δὲν ἔπαιρνε ἀποτελεσματικὰ μέτρα, ἂν δηλαδὴ, δὲν ἔστειλε κουρσάρους γιὰ νὰ χτυπήσουν τὰ ντόπια πλοῖα³¹. Ἀπὸ τοὺς φόβους τοῦ Γάλλου προξένου ἀντιλαμβανόμαστε τὴ σημασίαν τῆς συμμετοχῆς τῆς ντόπιας ναυτιλίας στὶς μεταφορὰς, ἀλλὰ καὶ τὸ εἶδος τῶν μεταφορῶν ποὺ τὴν ἀπασχολοῦσαν, ὅτι δηλαδὴ αὐτὲς ἦταν οἱ κοντινὲς μεταφορὰς.

Δυστυχῶς, οἱ πληροφορίες ποὺ ἔχουμε στὴ διάθεσή μας δὲν ἐπαρκοῦν γιὰ νὰ γνωρίσουμε τὸ εἶδος καὶ τὸν ὄγκο τῶν ἐμπορευμάτων ποὺ εἰσάγονταν καὶ ἐξάγονταν ἀπὸ τὴν Κρήτη. Ἀπὸ τίς ἐλάχιστες, πάντως, ποὺ διαθέτουμε μποροῦμε νὰ διατυπώσουμε τὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ σαπῶνι καὶ τὸ λάδι ἦταν σχεδὸν τὰ μοναδικὰ ἐμπορεύματα ποὺ ἐξάγονταν καὶ αὐτὸ εἶναι μιὰ οὐσιαστικὴ μεταβολὴ σὲ σύγκριση μὲ παλαιότερες ἐποχὲς ὅπου τὸ σιτάρι κατεῖχε ἓνα σημαντικὸ ποσοστὸ τοῦ ὄγκου τῶν ἐξαγωγῶν³².

Βασίλης Κρεμμυδάς

31. AMAE, CC, La Canée, τόμος 20, Ἡράκλειο 1 Μαρτίου 1798.

32. Γιὰ τὸ τελευταῖο τρίμηνο τοῦ 1797 ὁ Γάλλος πρόξενος στὴν Κρήτη σημειώνει σχετικὰ μὲ τὰ μικρὰ πλοῖα ποὺ ἔκαναν τίς μεταφορὰς ἀπὸ τὴν Κρήτη: «Une vingtaine de petits bâtiments grecs et turcs... sont tous partis pour diverses îles de l'Archipel, chargés de savon et d'huile lampante» (AMAE, CC, La Canée, τόμος 20). Ἐπίσης, γιὰ τὸ δεύτερο τρίμηνο τοῦ 1811 μαθαίνουμε ὅτι, ἀπὸ τὰ 31 πλοῖα ποὺ ἀναχώρησαν ἀπὸ τὰ Χανιά, τὰ 13 ἔφυγαν φορτωμένα μὲ σαπῶνι, τὰ 3 μὲ λάδι καὶ 11 ἔφυγαν χωρὶς φορτίο (γιὰ τὰ ὑπόλοιπα 4 δὲν ἀναφέρεται τίποτε), ἐνῶ τὸ τρίτο τρίμηνο τοῦ ἴδιου ἔτους ἀναχώρησαν 7 πλοῖα μὲ σαπῶνι, 3 μὲ λάδι καὶ 14 χωρὶς φορτίο. Αὐτὰ ἀποτελοῦν τὸ σύνολο τῶν ἀναχωρήσεων (AMAE, CC, La Canée, τόμος 21).